Het perspectief van de vier camino's

Essay geschreven bij de power point presentatie voor het symposium

'De toekomst van de camino' b.g.v. het 40-jarig jubileum van het NGSJ,

Utrecht 7 november 2026

Paul Post

I. Opening

De camino verandert…

De camino verandert. Dat hoor je in allerlei kringen op en rond de camino anno 2026. Soms vooral constaterenderwijze, maar vaker met een ondertoon van zorg. Waar gaat het heen? En inderdaad, er is van alles aan het veranderen, aan het schuiven.

Allereerst natuurlijk de aantallen. Er is al langer sprake van massificatie, momenteel zijn we de 530.000 gepasseerd, en dat zijn dan alleen nog de officieel geregistreerden in Santiago. Het werkelijke aantal caminogangers op de diverse routes ligt vele malen hoger, misschien wel richting de 900.000.

Ook is er de grote diversiteit van pelgrims. Naar herkomst, inmiddels volledig internationaal met wel nog steeds een groot aandeel van Spanjaarden (rond 43%). Verder is er diversiteit qua leeftijd, geslacht, opleiding. Maar vooral valt op hoe de manier van pelgrimeren divers is geworden. Niet langer lopen (of fietsen) pelgrims van huis naar Santiago (en heel soms weer terug), maar zijn er allerlei vormen van het afleggen van een variëteit aan routes. Elk jaar een stukje, of afwisselend een deel als pelgrim lopend en verblijvend in rufugio's en ernaast delen met bus of taxi en slapend in hotels, bagage op de rug of vooruitgebracht van halte naar halte, of camino na camino, de echte 'caminojunkies'.

Groot zijn de veranderingen in uitrusting en infrastructuur: kleding, schoeisel, wegen, bewegwijzering, accommodaties, reisorganisaties die zich op de camino richten. Ook kan men niet om de rol van digitale media heen voor contact met thuis en medepelgrims, voor reserveringen en de route.

Er is inmiddels een enorme hoeveelheid informatie op allerlei manieren over de camino beschikbaar: internet natuurlijk, talrijke pelgrimsverslagen, routebeschrijvingen, allerlei bureautjes en coaches, en natuurlijk het *Nederlands Genootschap van Sint Jacob (NGSJ)* met zijn werkgroepen, publicaties en website.

Veranderingen zijn er ook op het gebied van de motieven. Hoewel dit, zeker als het gaat om harde cijfers een gevaarlijk terrein blijft, zijn er niet langer dominante religieuze drijfveren, maar een bonte mengeling van zinzoeken, het inbouwen van een moratorium op het levenspad, een pauze, een *reset*. Maar vooral lijkt het voor velen een uitdagende wandelroute met aspecten van natuur, cultuur en ontmoetingen. Jacobus komt zelden nog echt in beeld.

Ook moet vermeld worden dat er inmiddels aandacht is voor de keerzijden van de actuele camino. De grote druk op het milieu die die massa's lopers meebrengen, de verregaande commercialisering, de grote druk op dorpen en steden. Ook horen we over lastiggevallen vrouwen, diefstal en vandalisme.

'Eigenaarschappen'

Veel van die keerzijden raken verschillende *ownerships* die er inmiddels op de camino zijn. Dat concept *ownership* of eigenaarschap ontleen ik aan de invloedrijke Franse sociale wetenschapper Pierre Bourdieu (1930-2002) die onderscheid maakte tussen

economisch, cultureel, sociaal en later symbolisch en linguïstisch eigenaarschap of bezit (hij sprak van ‘kapitaal’). Dat is afgeleid toepasbaar op de camino. Van wie is de camino eigenlijk? Van de pelgrims (die vaak in een houding van schaamteloze arrogantie denken dat alles op de route voor hen klaarligt)? Of is de camino vooral toch van de organisaties, de vele gremia, regionaal, nationaal, internationaal, de EU, de Unesco?

Tekenend is hoe de EU zich de laatste jaren lijkt te afficheren als een belangrijke eigenaar van de camino. Vanuit Brussel werd enige tijd geleden een afbeelding verspreid waar Ursula von der Leyen is afgebeeld in het bekende rituele gebaar van ‘de Jacobushug’ met daarbij een combinatie van het EU-logo en dat van de schelp van de camino (beide in de bekende kleuren geel en blauw). Ik weet niet of ze er werkelijk was of dat het een AI-productie is, maar het beeld is veelzeggend: de Europese identiteit wordt verbonden met die van de camino.

Of is de Kerk in al de vertakkingen van parochies, kerken, abdijen en kloosters de eigenaar? Is niet uiteindelijk het bureau van de kathedraal in Santiago de bepalende factor? Die maakt uit wie wel en niet een certificaat krijgt, die bepaalt toch de spelregels?

Of toch ook de inmiddels volop aangeschoven toerisme-industrie met alles erop en eraan?

En wat te denken van de lokale bevolking die die pelgrimsmassa’s dagelijks ziet passeren met inderdaad lusten, maar ook heel veel lasten. Zo kwam de bevolking van Santiago al eens de straat op met leuzen als ‘Pelgrims en toeristen: go home!’, het wordt ze letterlijk te veel.

Kort en goed dus: de camino verandert en dat stelt allerlei vragen. Waar gaat het heen? Welke veranderingen zijn ook bedreigingen? Vragen dus naar de toekomst van de camino.

Eén camino?

Maar waar we eigenlijk nauwelijks of niet bij stilstaan is de onderliggende suggestie dat er sprake zou zijn van een eenvormige camino. Dat er continuïteit wordt verondersteld, een rituele traditie, ‘de aloude weg naar Jacobus’.

Mijn vraag vandaag is nu: is dat wel zo? Is er wel een doorlopende camino-traditie. Mijn these is vandaag dat dat misschien wel helemaal niet zo is, dat er verschillende camino’s zijn, en dat we ons vaak niet bewust zijn over welke camino we het eigenlijk hebben als we over veranderingen en toekomst spreken.

En dan heb ik het niet over het gegeven dat er vele routes naar Santiago zijn, historisch en niet-historisch gedocumenteerd. Of dat ieder zijn camino loopt en ervaart zoals graag wordt gezegd. Neen, ik bedoel dat er

misschien wel heel verschillende camino's zijn, dat er in plaats van continuïteit van een camino-traditie er discontinuïteit is, contingentie, breuken. Dat heel ons spreken over DE camino een construct is, of om het met het bekende concept van Hobsbawm en Ranger te zeggen: dat er sprake is van een 'invention of tradition'.

Meer concreet zie ik vier verschillende camino's.

Inzet en opzet

Dat perspectief van vier camino's is de inzet van deze bijdrage en bepaalt de opzet.

Ik presenteer betrekkelijk kort vooral attenderenderwijze die vier camino's. Ik typeer ze en schets in grove penseelstreken de context van de betreffende camino.

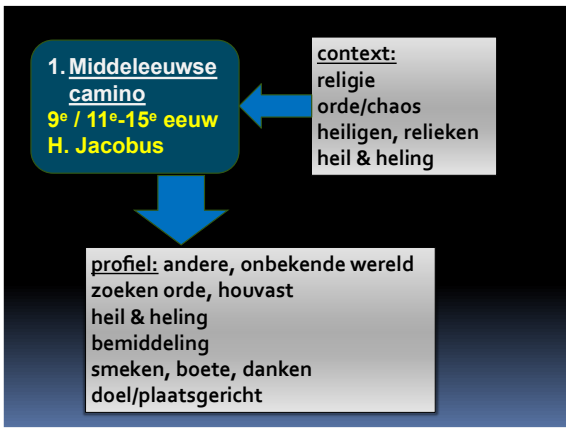
Na een korte balans formuleer ik vervolgens enkele kritische perspectieven, notities die iets proberen te zeggen over de toekomst.

Uitgangspunt voor deze tekst die als een essay kan worden gezien, een proeve, is een lezing aan de hand van een PowerPointpresentatie op een middagcongres bij gelegenheid van het 40-jarig jubileum van het NGSJ in Utrecht op 7 november 2026. In deze tekst is het verhaal uitgeschreven en voeg ik er op onderdelen *slides* uit genoemde ppt in. Ik zie af van allerlei literatuurverwijzingen of voetnoten. Een kleine literatuurlijst wil zowel een bronnenverantwoording bieden als suggesties voor verder lezen.

II. Vier camino's

Ik zie een viertal camino's met een eigen profiel en context die min of meer een eigen leven zijn gaan leiden zonder dat we ons daarvan steeds bewust zijn. Ik schets ze hieronder kort. Ik roep profielen en contexten ervan op waarbij ik teruggrijp op enkele recente publicaties waarin ik met anderen de geschiedenis van de camino en centrale aspecten ervan beschreef.

'Camino 1': De middeleeuwse camino

Allereerst is er natuurlijk de middeleeuwse camino ('Camino 1'). Die 'oorspronkelijke camino' hangt als een slagschaduw boven alle andere drie camino's. In een specifieke culturele, sociale, religieuze en politieke setting vestigt zich vanaf begin negende eeuw rond de herontdekte relieken van Jacobus in Noord-Spanje een plaats- en persoonsgerichte cultus. Er komt een ontstaansmythe met een wonderlijke translatie van het lichaam van de apostel. Die cultus leidt tot een drukbezocht pelgrimsoord: Santiago de Compostela. De bloeiperiode daarvan ligt in de 11e tot in de 15e eeuw waar na Rome en Jeruzalem Santiago tot de belangrijkste Europese bedevaartplaatsen moet worden gerekend.

Jacobus is hier de spil. De stad Santiago en de route erheen, de camino, bestaan bij zijn gratie. In die periode ontstaat er een reeks vaste routes naar Spanje. Vele bronnen getuigen van een levendige en invloedrijke pelgrimscultuur rond Jacobus in en op weg naar Santiago de Compostela. Denk aan architectuur, infrastructuur als bruggen en wegen, kloosters, herbergen, gasthuizen en broederschappen. De midden 12e eeuw samengestelde *Codex Calixtinus* geeft een mooi inkijkje in die pelgrimagecultuur via een pelgrimsgids, liederen, liturgieën, legenden.

Ook kennen we het fenomeen van opgelegde of strafbedevaarten waar Santiago een belangrijke plek inneemt in de periode van ca. 1300-1550.

Een andere, vreemde wereld

Maar vooral moeten we erkennen dat we heel veel *niet* weten over de middeleeuwse camino. Het is vooral een voor ons andere en onbekende wereld. Dat geldt bijvoorbeeld voor de pelgrimsroutes in de noordelijke Nederlanden. Op kaarten, doorgaans reconstructies op basis van bronnenmateriaal, is ons land blanco. We weten gewoonweg niet welke routes pelgrims naar Santiago genomen hebben. Wel kunnen we op basis van Jacobusbroederschappen en -gasthuizen voor de periode van de 15e eeuw hypothetisch lijnen trekken zoals Jan van Herwaarden op een kaart deed.

Maar nog meer tasten we in de mist als het gaat om de belevingswereld van de middeleeuwse pelgrim. Wat bewoog hen? Hoe beleefden ze de tocht? Hoe individueel of collectief was hun pelgrimage? Dat hangt weer nauw samen met de bredere context van cultuur en religie in die periode. Belangrijk is in mijn ogen het besef dat we daar nauwelijks nog toegang hebben, het is nogmaals gezegd voor een belangrijk deel een andere en vreemde wereld.

Smeken, boete doen en danken

Wel kunnen we enkele zeer algemene lijnen trekken. De camino maakte deel uit van een zoeken naar heil en heling waar religie met rituelen, heiligen en relieken een bemiddelend aanbod had. Pelgrimage werd in de middeleeuwen een parcours gedragen door smeken, boete en danken. De bemiddeling van heil was steeds concreet en materieel: relieken, een locatie, insignes, gezegende dingen. En dat alles in een wereld waarin wanorde, dreiging en chaos het leven bepaalden. De camino naar Santiago stond nooit alleen, hij maakte deel uit van een complex netwerk van vele andere pelgrimsoorden over heel Europa. De pelgrim deed onderweg ook graag zo veel mogelijk van die pekken aan. Routes werden enerzijds mede bepaald door dat netwerk van bedevaartoorden of die ontstonden juist weer door die routes. Zo was er in de middeleeuwen, verbonden met handels- en verkeerswegen (water en weg), een complexe sacrale geografie en topografie.

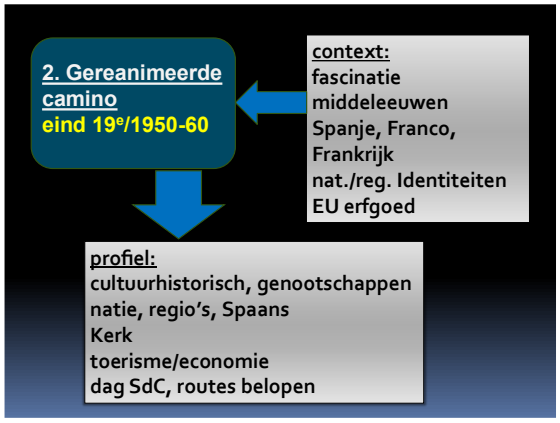

Pontificale Reims, eind 15e eeuw

Fascinerend vind ik een miniatuur in een Frans pontificale dat in Reims wordt bewaard, eind 15e eeuw. In dat boek zijn de liturgische handelingen samengebracht die een bisschop op zijn repertoire heeft staan. Daaronder het wegzendingsritueel van pelgrims. Dat ritueel, dat een profylactische en apotropaïsche lading heeft, bescherming tegen en afweren van onheil onderweg, heeft als een van de onderdelen de zegening van de pelgrimsstaf en reistas. We zien de bisschop in vol ornaat, met mijter en bisschopsstaf de zegen uitspreken over twee tassen en wandelstokken met de bekende knopen die op het altaar liggen. De twee pelgrims staan er ingetogen naast. Een stoet assistenten, diakens met tonsuur, staat achter de bisschop. Het wijwatervat met kwast wordt gereedgehouden. Dit is natuurlijk geen gewone dagelijkse rite. Dat een bisschop het ritueel volvoerde duidt op een bijzondere situatie. De pelgrims konden bijzonder zijn, maar vaak trad de bisschop naar voren bij bijzonder gelegenheden, bijvoorbeeld als een grote groep uit een stad of regio in speciale omstandigheden (bij een ramp of onheil) of op een bijzondere feestdag op pelgrimstocht ging.

Verval

De middeleeuwse camino raakt op zijn retour door interne en externe factoren vanaf de 15e/16e eeuw. Extern werd reizen door oorlogen, hongersnoden, epidemieën zeker voor massale pelgrimages moeilijker of ronduit onmogelijk. Intern ontspoort de heiligenverering door relieken en aflaten als handelswaar. Ook kwam er steeds meer pelgrimagekritiek juist door dat misbruik. Na het Concilie van Trente (1545-1563) werden eerder nabije pelgrimsoorden aanbevolen. De Camino de Santiago trok aldus steeds minder pelgrims. Na ca. 1550 zijn er in ons land geen opgelegde bedevaarten meer naar Jacobus, vanaf de 16e eeuw zakte de camino weg en raakt in de 19e eeuw in vergetelheid. Wij kunnen ons dat nu niet meer voorstellen met de camino alom aanwezig, maar de camino was toen nagenoeg weg, als praktijk en als herinnering. Verdampt en vergeten.

'Camino 2': De gereanimeerde camino

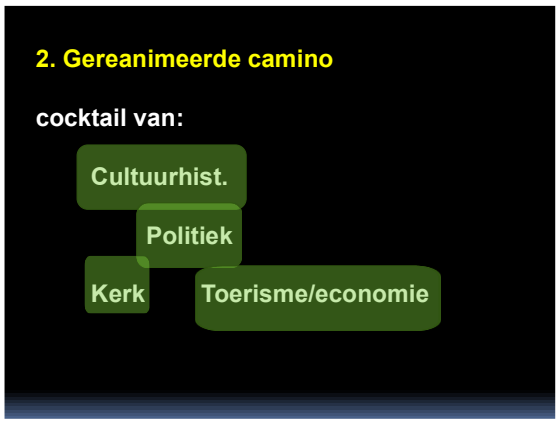

De tweede camino ('Camino 2') noem ik 'de gereanimeerde camino', een term die ik ontleen aan Nancy Frey. Je zou ook van de 'Spaanse camino' kunnen spreken. Deze nieuwe camino ontstaat als in een lang en complex proces vanaf einde 19e eeuw tot 1950/60, maar met een doorloop tot heden, getracht wordt om de middeleeuwse camino weer nieuw leven in te blazen. Dit proces is bij ons weinig bekend en dat geldt vooral voor de Spaanse kant van dat verhaal.

In de tweede helft van de negentiende eeuw worden de vermeende resten van Jacobus in de kathedraal (her)ontdekt en in 1884 door de Rooms-Katholieke Kerk als 'authentiek' erkend. Daaromheen ontstond een steeds sterker worden cultuur-historische vooral op de middeleeuwen gerichte interesse. Hier zien we wat Peter Raedts in zijn mooie studie over beeldvorming rond de middeleeuwen beschrijft: vanuit verschillende ideologieën en agenda's wordt een beeld van de middeleeuwse camino gecreëerd, geconstrueerd. Terecht spreekt Raedts hier van het creëren van een illusie. Romantiek, (kerk)politiek, nationalisme: ze zijn alle hier in het spel. Gemeenschappelijke factor is steeds de cultuurhistorische belangstelling, het zoeken naar bronnen van de oude camino. In 1886 ontdekt padre Fidel Fita in het archief in Santiago de eerdergenoemde *Codex Calixtinus*. Die wordt vervolgens getranscribeerd en bestudeerd (jaren 1920/30). Ook bundelen onderzoekers en geïnteresseerden zich in genootschappen, in 'vrienden van de camino' in Spanje, maar ook in Frankrijk en later Duitsland. De camino wordt zo zeker in Spanje tot cultuurhistorisch erfgoed. Franco eigent zich Jacobus, en dan vooral die als bestrijder van de moren, toe als voorbeeld, als beschermer van Spanje. Die rol speelt Jacobus zeker tot de dood van Franco in 1975, maar soms zien we het nog wel terug. Er komen onderzoeksprogramma's rond de camino's, boekenseries, tentoonstellingen. Meer en meer wordt die interesse voor de middeleeuwse camino internationaal.

En het blijft niet bij interesse via onderzoek en publicaties: de camino zelf wordt ook tot leven gewekt. Santiago wordt letterlijk weer op de kaart gezet. Spanjaarden bezoeken de stad weer. Hier spelen ook toeristische en economische motieven een rol. Een dagje Santiago met de familie of vrienden per auto is in de jaren 1950-1970 voor Spanjaarden erg populair.

Cocktail

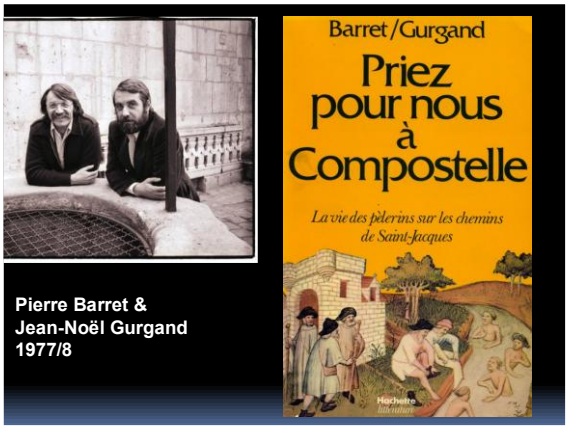

Het nieuw leven inblazen van de oude camino is zo een cocktail van cultuurhistorische interesse, politiek, toerisme, economie en kerkelijke strategieën tegen de gedeelde achtergrond van beeldvorming rond de middeleeuwen in het algemeen en de camino in het bijzonder. Deze herbeleving betreft niet alleen Santiago en klassieke camino-routes zoals de *Camino Francés*, maar waaiert steeds breder uit naar architectuur, kerken en kloosters, kunst, iconografie e.d. en niet alleen in Spanje, maar in heel Europa.

Veel komt zo bij deze gereanimeerde 'Camino 2' in beeld, soms te veel denk ik. Neem pelgrimsverslagen. Men ontdekt in heel Europa oude verslagen van camino-gangers. Een unieke bron van informatie over de middeleeuwse 'Camino 1'. Maar zijn ze wel allemaal te typeren als camino-verslag? Vele verslagen behoren eerder tot het vanaf de 17e eeuw populair geworden genre van het reisverslag. De verslagleggende reiziger loopt ook oude camino-routes, doet oude bedevaartsoorden aan zoals Santiago, maar niet uitsluitend. Graag selecteert men dan die camino-routes en spreekt van een camino-pelgrimsverslag. Een voorbeeld is het mooie uitgebreide reisverslag van Domenico Laffi, een geestelijke uit Bologna, die in de tweede helft van de 17e eeuw reizen maakte door Europa ('reizen naar het westen') en ook zeker vier keer naar Santiago ging. Zijn verslag waarin hij drie reizen samenneemt (in periode 1670-1673) werd in vertaling ruim geannoteerd uitgegeven in samenwerking met de *Xunta de Galicia* als camino/pelgrimsverslag. Maar bij nader toezien zijn daar dus enkel de stukken naar Santiago opgenomen met weglating van stukken die heel andere wegen volgden. Met de bril van de gereanimeerde 'Camino 2' beziet men dus een historisch reisverslag.

Aan de wandel

Belangrijke stap in de fasegewijze reanimatie van de camino was het gegeven dat men vanaf de jaren 1970ss van de vorige eeuw oude caminoroutes ook echt ging lopen. Het bleef niet bij reconstructies, bronnenpublicaties van gidsen, neen, men ging ook op pad.

Pioniers met grote impact waren twee Franse journalisten, Pierre Barret en Jean-Noël Gurgand die in 1977 de historische route van Vézelay naar Santiago liepen om te ervaren wat middeleeuwse pelgrims meemaakten. Hun verslag dat een jaar later verscheen was een bestseller (er kwam ook een Nederlandse vertaling). Overigens liep precies in datzelfde jaar ook een van de eerste Nederlanders, Hans Annink, naar Santiago vanuit Twente, en ook zijn verslag maakt duidelijk hoe sterk die fascinatie voor de historische middeleeuwse camino de prikkel was.

Actueel

De gereanimeerde ‘Camino 2’ ligt aan de basis van veel camino-initiatieven en instituties en is nog steeds actueel en relevant. Denk aan de grote *Europalia* tentoonstelling in 1985 in de Pietersabdij in Gent, de oprichting van vele camino- en Jacobusgenootschappen, in 1985 in Vlaanderen en in 1986 in ons land. Denk aan bekende namen bij ons als Mireille Madou en Jan van Herwaarden. Allemaal primair cultuurhistorisch van kleur. Denk ook aan de uitgave van de *Gids voor de pelgrim* en de facsimile editie van de *Codex Calixtinus*. Dat dominante cultuur-historische perspectief zie ik vooral in allerlei internationale camino-gremia. Een treffend voorbeeld zijn allerlei adviescolleges van experts die zijn opgetuigd bij het tot erfgoed verklaren van de camino in al zijn dimensies.

Neem *El Comité Internationacial de Expertos en el Camino* van de Xunta de Galicia. Die kent 21 leden. De samenstelling is veelzeggend als we enkel naar het terrein van expertise kijken: middeleeuwse kunstgeschiedenis: 4 leden; middeleeuwse geschiedwetenschap: 5; historische letterkunde en filologie: 5; oude middeleeuwse muziek: 2; archiefwetenschap: 1. Daarnaast erfgoedstudies: 1, informatica: 1; toerisme studies: 1; economie: 1. 17 van de 21 zijn cultuurwetenschappers met een focus op de middeleeuwse camino, ‘Camino 1’.

Retroperspectief

Belangrijk is nog te signaleren dat de blik in deze gereanimeerde camino vooral naar achter is gericht. De inspiratiebron is de verdwenen middeleeuwse camino, die wil men tot leven wekken.

Ik noemde zojuist al een van de eerste Nederlandse lopers naar Santiago, Hans Annink. De titel van zijn verslag is *Een late pelgrim op de melkweg*. Hij situeerde zich dus in de lange traditie van middeleeuwse pelgrims als een late pelgrim, als een late vertegenwoordiger nog van de middeleeuwse ‘Camino 1’. Niet als start van nieuwe fase in de camino-traditie. Net als de twee Franse journalisten wilde hij stappen in de voetstappen van die middeleeuwse pelgrims.

Wel dient bij dit retroperspectief karakter van de gereanimeerde ‘Camino 2’ aangetekend te worden dat hier onmiskenbaar tegelijk een actuele dimensie speelt. Dat kaartte ik al aan via Peter Raedts: er is sprake van een construct, een uitgevonden beeld van de middeleeuwse camino vanuit en met het oog op actuele agenda’s. Ik kom daar straks nog op terug als de ‘vererfgoedisering’ van de camino ter sprake komt.

Voor nu kan worden gezegd dat de middeleeuwse camino in vele opzichten funderend is voor de camino’s die hieronder nog gaan volgen. Hij wordt ook gesacraliseerd en

fungeert als een icoon van een geconstrueerde illusie.

Treffend is in dit verband de schets die Dirk Aerts in een boekje over de camino uitgegeven door het Vlaams Compostelagenootschap geeft in een hoofdstuk dat als titel heeft 'Altijd weer die middeleeuwen':

> "Voor de meeste pelgrims zijn de Middeleeuwen nu eenmaal geen studieobject. Men grijpt er enkel naar terug, in de hoop erin te vinden wat men zoekt of juister: om datgene erin terug te vinden wat men er zelf eerst in heeft weggestopt. De visie van veel pelgrims op de Middeleeuwen is niet gebaseerd op hoe er in die tijd werkelijk werd geleefd en gedacht, maar is eerder gegroeid uit hun heimwee naar een meer harmonisch leven en naar een allesomvattend zingevend systeem dat ze in de wereld van vandaag erg missen." (AERTS 2010, 37s.)

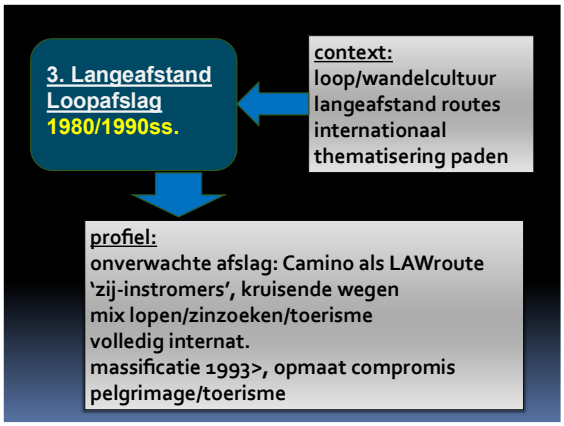
De middeleeuwen voor de moderne pelgrim?

In een recent project naar hedendaagse pelgrimsverslagen (POST 2026) peilde ik zestien jaar na Aerts hoe de middeleeuwse camino daar ter sprake komt. Dat gaf een opmerkelijk resultaat tegen de achtergrond van de hier geschetste tot leven gewekte camino. De middeleeuwse camino speelt een bescheiden rol, erg diffuus en algemeen. Het gaat vooral om de sfeer van steden, kerken en kloosters die 'middeleeuws' wordt genoemd. Verder is er wat cultuurhistorische informatie over het verleden. Wel ziet de pelgrim zich in een lange traditie, hij stapt in het voetspoor van middeleeuwse voorgangers en houdt zo een traditie levend. Ook zie ik hoe de moderne pelgrim vooral veel vragen heeft als het om die middeleeuwen gaat. Hoe was dat toen? Hoe ging dat praktisch allemaal met die voorgangers? Wat waren hun drijfveren en ervaringen?

En vooral valt me op hoe Jacobus nauwelijks een rol van betekenis speelt. Hij is onderdeel van het decor van de camino, een wat vage figuur die voornamelijk een rol speelt als legenden ter sprake komen of iconografie onderweg. Pas bij aankomst in Santiago komt hij even in beeld, maar dan nog….

Die lezing van moderne verslagen brengt me naar weer een andere, derde camino.

'Camino 3': De langeafstandloop afslag

'Camino 3' kan worden getypeerd als de 'langeafstandwandel-afslag' of '-wending'. Of kortweg 'de LAW-afslag' (ik gebruik nu LAW en ook GR, *Grande Randonnée*, niet strikt als aanduiding voor rood-wit uitgezette en genummerde routes, maar als loop/wandelgenre). Ik volg hier weer Nancy Frey die van een *turn* spreekt. Door onderzoekers naar de ontwikkeling van de camino wordt benadrukt dat deze afslag eigenlijk onverwacht kwam. Het verraste mensen en organisaties die bij de gereanimeerde 'Camino 2' ter sprake kwamen. We zagen dat vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw de routes, vooral de *Camino Francés*, niet alleen bestudeerd werden maar ook gelopen en dat niet alleen de stad Santiago in Spanje een geliefd doel was geworden maar ook historische routes.

En dan is daar vrij plots de grote toestroom van lopers vooral vanaf de jaren negentig. Het Heilig Jaar 1993 wordt wel als een soort ijkpunt voor de afslag genoemd. Er zit geen masterplan achter deze toestroom, geen geplande marketing.

Inmiddels is er wel wat meer hierover te zeggen dan enkel de notitie dat het

onverwacht kwam en een van die signalen is van de contingentie van historische processen.

Factoren in het spel

Eerst en vooral lijkt het te maken te hebben met de grote populariteit in Europa en ook mondiaal van de loop- en wandelcultuur en dan met name die van langeafstandlopen (*hiking*, *trails*). Ik spreek hier graag van kruisende wegen: de cultuur van langeafstandlopen kruist die van pelgrimsroutes en die ontmoeting blijkt bij de camino enorm te resoneren. Het sluit ook aan bij de tendens om wandelroutes te thematiseren en ook bij de behoefte om via *hikes* en *trails,* en nu dus ook via de camino, een moratorium van het leven van alledag in te lassen, een pauze om te zoeken naar herijking.

Ook is duidelijk dat media in brede zin een belangrijke factor zijn. De camino-ervaring wordt breed gedeeld, onder familie en vrienden, maar ook ruimer via pelgrimsverslagen. Het genre van het pelgrimsverslag neemt een enorme vlucht door de voor velen in bereik gekomen mogelijkheden een boek te editen, te drukken en te verspreiden. Ook schrijvers en mediapersoonlijkheden lopen de camino en doen verslag (Paolo Coelho, Shirley MacLain). En er zijn voortdurend camino-pelgrims in woord en beeld in media, talrijk zijn de camino-documentaires en ook films (*The Way*). Daarnaast worden camino-gangers gevolgd via sociale media, blogs en vlogs.

Vanuit het perspectief van de camino, en dan met name de setting van de gereanimeerde ‘Camino 2’, zou je kunnen spreken van ‘zijinstromers’.

Ik benadruk dat het om kruisende wegen gaat. De camino wordt ingrijpend veranderd door de ontmoeting met de LAW/GR-wereld, maar wordt er niet met huid en haar aan overgeleverd, valt er niet totaal mee samen. Zoals ook de LAW/GR-wereld zonder camino en pelgrimsroutes zijn eigen dynamiek houdt en mondiaal blijft uitdijen. Interessant is dat we straks nog zullen zien dat die ‘LAW-afslag-camino’ op zijn beurt ook weer invloed heeft op de ontwikkeling van LAW/GR-routes waar nu meer en meer pelgrimsroutes een rol gaan spelen in het spoor van de camino (vgl. *Olavspaden, Martinuspad, Francigena*).

Gevolgen

De gevolgen van deze wending zijn groot. Er is sprake van een ander en nieuw camino-profiel, een profiel dat momenteel dominant lijkt als de camino ter sprake komt. De LAW-afslag ‘Camino 3’ is gemassificeerd en volledig internationaal hetgeen noodzakelijkerwijze leidde tot het zoeken naar een compromis tussen pelgrimeren en wandelcultuur.

Een belangrijk perspectief is dat bepaalde dimensies die vanuit de middeleeuwse ‘Camino 1’ en gereanimeerde ‘Camino 2’ benoemd werden (pelgrimeren als religieuze onderneming, veronderstelde doorlopende camino-traditie, rol van Jacobus) nu worden gerelativeerd. De camino wordt een parcours voor individuele ervaringen die we ook zien op andere langeafstandsroutes (levensherijking, pauze, bezinning, ervaren van lichaam, natuur en landschap, ontmoetingen, op zoek naar wat je mist, transformatie). Het valt me op hoe daarin moderne camino-verslagen overeenkomen met verslagleggingen van andere grote routes zoals de vele verslagen van mensen die zich begeven op de *Appalachian Trail*. Waarin ze ook overeenkomen is dat het lopen van de route wordt gezien als een uitdaging, een *challenge*.

‘Camino 4’: De Camino in het spoor van de Camino

De laatste en vierde camino die ik onderscheid is de meest recente loot aan de camino-stam. Ik typeer ‘Camino 4’ als ‘de Camino in het spoor van de Camino’, of misschien adequater, meervoud: ‘camino’s in het spoor van’. Als korte noemer kies ik ‘camino-achtig’ zoals in internationale studies wel wordt gesproken van ‘*camino-like*’.

Deze camino is vrij goed bestudeerd onder de noemer van 'caminoïsering/*caminoization'*. Als Camino Academie wijdden we er grotendeels in coronatijd een uitgebreid project aan. Ook schreef ik er een boek over dat zich met name op de Nederlandse situatie richt (POST 2024/5). Letterlijk in het spoor van de LAW-afslag 'Camino 3', en ook deels de gereanimeerde 'Camino 2' komt er in het nieuwe millennium en vooral na ca. 2013/5 een ware hausse aan wandelroutes op, grotere en kleinere, die zich affi-cheren als 'camino'. Je kunt spreken van filiaal- of satelliet camino's.

Drie vormen van paden in het spoor van de camino

We kunnen drie basisvormen onderscheiden van camino-achtige routes. Allereerst zijn er routes die in directe relatie staan, of menen te staan, met de historische camino (bedoeld wordt dan in theorie de middeleeuwse 'Camino 1', maar in de praktijk gaat het dikwijls eerder om de gereanimeerde 'Camino 2 en LAW-afslag 'Camino 3'). Zie hier bijvoorbeeld de erkende 'historische' aanlooppaden in ons land, routes die aansluiten op de grote routes door Frankrijk naar Santiago.

Een tweede vorm heeft de camino als inspiratie die vervolgens op eigen wijze in een route, vaak een *loop*, een lus of rondje, wordt uitgewerkt. Graag wordt het pad pelgrimspad of ook camino genoemd, maar dat hoeft niet per se.

Een derde vorm van caminoïsering zijn herontdekte of nieuw ontwikkelde bedevaartroutes. Ook hier is de enorme populariteit van de camino de prikkel, maar vertaalt zich in een meer algemene thematisering van wandelroutes als pelgrims- of bedevaartspad.

Camino als 'brand'

Alle drie vormen hebben gemeen dat de *camino* of ook *chemin* een *brand*, een merk wordt. Herman Vuijsje merkte ooit in dit verband op dat iedereen met de camino aan de haal kan gaan. Die referentie naar 'de camino' manifesteert zich via uiterlijke zaken zoals een pelgrimspas, stempelen onderweg (liefst in kerken en kapellen), verblijven die *refugio's* worden genoemd, bewegwijzering met schelp etc. Maar het spreekt ook uit het profiel van de paden. Net als de camino gaat het daar om de Weg, om een zekere spirituele dimensie, om 'wandelen met een plus'.

Ik verzamelde de laatste jaren al meer dan 165 van die pelgrimspaden in het spoor van de camino in ons land. Recent kon ik er weer twee bijtellen die ontstonden naar aanleiding van de camino-tentoonstelling in museum Krona in Uden: *Krona's Camino* en voor de jeugd de *Camino Xpress*. Bekende voorbeelden zijn in ons land het *Jabikspaad*, de *Walk of Wisdom* en de *Camino Brabant*. Vaak zijn die routes ontwikkeld door mensen die de gereanimeerde 'Camino 3' naar Santiago liepen en daar vol van waren.

Ook hier: kruisende wegen

Ook hier speelt het eerdergenoemde aspect van kruisende wegen. De pelgrimspaden die zich direct of indirect verbinden met de camino staan eveneens in de context van opgekomen (gethematiseerde) wandelroutes, alleen nu niet primair LAW's/GRs. In het spoor van de camino worden in heel Europa en ook erbuiten (Zuid-Afrika, USA) bedevaartroutes herontdekt, ontsloten, of verzonnen. In een fascinerend project inventariseerde Fabienne Bodan die pelgrimageroutes voor de hele wereld en voor Europa. En in de UK werkt de *British Pilgrimage Trust* aan een uitgebreid netwerk van pelgrimsroutes.

Filiaalcultus

Helemaal onbekend is dit proces van camonoïsering niet in de pelgrimagegeschiedenis. Vaker hebben bedevaartoorden en bedevaarten grote uitstraling en ontstaan er filialen. Een goed voorbeeld is Lourdes. Direct geïnspireerd op Lourdes als ritueel centrum met een Mariagrot, processiepark en lichtprocessies kwamen er in de periode van einde 19e en eerste helft 20e eeuw overal in de katholieke wereld Lourdesgrotten met processieparken waar lichtprocessies werden gehouden. In ons land hadden vele katholieke parochies, kostscholen, internaten, kloosters en abdijen standaard een Lourdesgrot. Vaak was men daarvoor speciaal naar Lourdes gereisd om de precieze maten van de grot op te nemen en ook graag een stuk originele rots mee te nemen. Sommige van die filiaalgrotten werden zelf weer bedevaartcentrum zoals de grot op de Cauberg in Valkenburg en die in de Heilig Hartkerk van Vinkeveen.

III. Balans en perspectieven

Balans

In een schema kan nu de balans worden opgemaakt van mijn verkenningen rond de vier camino's.

We zien de middeleeuwse 'Camino 1', de voorbije camino uit een ver ander verleden waarnaar nog steeds gretig wordt verwezen. Dan de gereanimeerde 'Camino 2', die gedragen wordt door een cultuur-historische interesse, maar ook door allerlei belangen. Die camino loopt nog steeds door en dat profiel komen we tegen in veel genootschappen in Duitsland, Spanje en Frankrijk. En ook wel bij ons. LAW-afslag 'Camino 3', een afslag van 'Camino 2', kwam betrekkelijk onverwacht vanaf ca. 1990 vanuit een breed aanwezige langeafstand-loopcultuur. Hier ligt de oorsprong van de massificatie en populariserings van de camino. En tot slot oefent die 'Camino 3' zoveel invloed uit dat er een proces van caminoïsering op gang komt na 2000. Overal ontstaan filiaal of satelliet camino's. 'Camino' wordt een merk waarmee velen aan de haal gaan. Nog meer afgeleid worden graag pelgrimage- en bedevaartroutes als gethematiseerde wandelpaden ontdekt of gemaakt.

Perspectieven

Belangrijk inzicht hieruit is dat er niet één camino is, maar dus meer. Natuurlijk zijn er verbanden tussen die vier, interferenties, maar vooral zijn het aparte camino's met een eigen profiel en context. Elke suggestie van continuïteit bij het speken over de camino dient dus genuanceerd te worden. Er zijn breuken, er is geen vloeiende traditie van middeleeuwen tot nu. Dat onbevangen spreken over *de* camino leidt tot

spraakverwarring, tot misverstanden en zeker als het gaat om de toekomst of beleid moeten we scherp hebben over welke camino we het dan precies hebben.

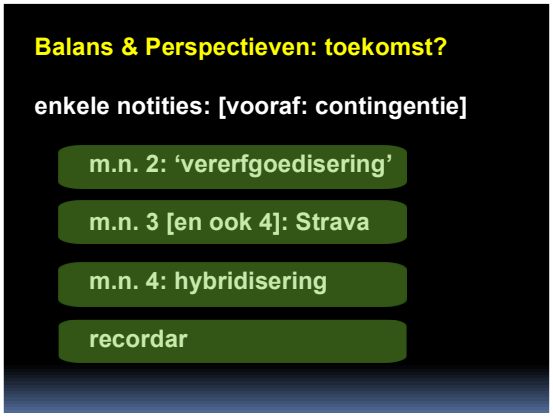
Ik geef een vrij willekeurig voorbeeld van die meervoudigheid in het gebruik van 'camino'. Recent verscheen een wandelgids met bedevaartroutes in ons land van de hand van Mari Smits, uitgegeven door wandeluitgeverij *Gegarandeerd Onregelmatig*. Het boekje kent een inleiding van één pagina onder de titel 'Wees een pelgrim voor een dag…'

Ik citeer die pagina en geef steeds met een nummer aan welke camino er speelt als de camino en pelgrimeren ter sprake komen. Een interessante exercitie.

> Wees een pelgrim voor een dag… **[4]**
>
> Pelgrimeren is hot. De afgelopen decennia is de voettocht naar de oude bedevaartsplaats Santiago de Compostela **[1]** een ware hype geworden. **[3]** Ook in Nederland zijn inmiddels diverse Jacobspaden beschreven **[4]** die aansluiten op de vier historische routes door Frankrijk **[1,2]**. Wil je tijdens je leven een time-out nemen, dan loop je gedurende enkele maanden de camino **[3].** Daarbij gaat het de meesten niet om de eindbestemming, maar om de bezinning op jezelf en de sfeer die je onderweg met andere caminogangers deelt.
>
> De hedendaagse bedevaart **[2,3,4]** naar Santiago is afgedwaald van het doel waarvoor pelgrims in de middeleeuwen naar Noord-Spanje trokken **[1].** Zij wilden daar in aanraking komen met het heilige, niet alleen geestelijk maar ook met het lichaam en alle zintuigen. […]
>
> Bij veel hedendaagse caminogangers **[3]** spelen religieuze motieven nauwelijks een rol. [..] Wel geven pelgrims aan dat ze om spirituele redenen op pad zijn, ook al wordt dit spiritueel motief niet religieus geduid. Andere pelgrims geven [..] aan dat ze om sportieve of culturele redenen op pad zijn. (SMITS: *Op bedevaart* (2026) 3)

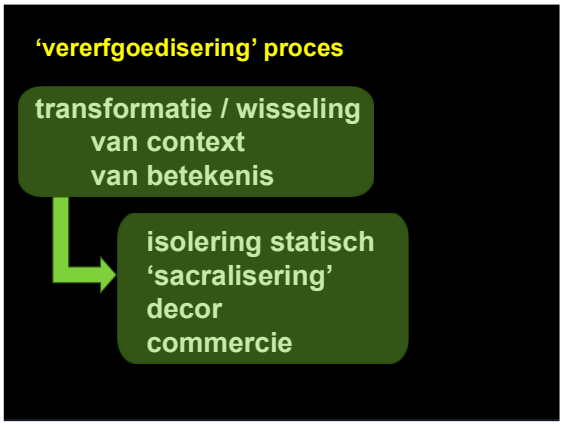
Zie hier dus mijn voornaamste boodschap: maak onderscheid zoals in de op antieke wetenschapstradities gestoelde scholastiek de *distinctio* een kernelement was voor het ambacht van elke analyse en beschouwing.

In aansluiting daarop formuleer ik nog vier notities, kritische observaties ten aanzien van de vier camino's.

(a) 'Vererfgoedisering'

Allereerst een kritische notitie ten aanzien van met name de gereanimeerde 'Camino 2'. Ik stelde dat bij die gereanimeerde camino er een sterke cultuur-historische *drive* is. Ik zie dat de camino deel wordt van wat het *heritagization* of vererfgoediseringsproces wordt genoemd.

Een fenomeen, een ritueel, een monument, wisselt van context, transformeert van

betekenis, wordt geïsoleerd, uit de samenleving getild en gesacraliseerd. Als eindpunt van dat proces worden kitsch, decor en commercie gezien. Dit proces kent subprocessen die worden aangeduid met de turbotermen musealisering, historisering en esthetisering.

Als voorbeeld kunnen de fasen dienen die een devotiebeeld van Maria kan doorlopen. Van middeleeuws beeld vereerd in een kapel, naar folklore, naar museumstuk mooi uitgelicht in een vitrine en tot slot naar decoratief element in een woonkamer. Zie ook Boeddhabeelden in het tuincentrum. Treffend vind ik nog altijd de anekdote van een Duitse prelaat die op zijn sterfbed een kruisbeeld krijgt aangereikt en dan zegt: "Slecht werk, achttiende eeuw". Elke beleving van de traditie waar het kruis voor staat is afwezig, hij sterft zoals hij waarschijnlijk ook leefde en woonde, omringd door erfgoed, als in een museum…

Dat perspectief dreigt ook voor ons omgaan met de camino. Ik wijs op de camino op lijsten van de Unesco, cultuurroutes van de EU, op hoe de camino steeds vaker fungeert als decor voor films, romans, thrillers en games. En ik noem natuurlijk de commercie. De camino is een markt. Wat te denken van de start van de Vuelta volgend jaar, een Heilig Jacobus Jaar, vanaf de trappen van de kathedraal in Santiago? En ook kitsch zie ik opkomen. De camino als exponent van *living history*, pelgrims in middeleeuwse kledij behangen met schelpen, pelgrim-monniken die samenkomsten van camino-genootschappen opleuken met 'authentieke' liederen in 'originele' outfit. Graag roep ik hier woorden van Han Voskuil in herinnering die zich vanuit het Meertens-Instituut, het *Bureau*, altijd fel verzette tegen deze theatrale kitscherige omgang met verleden. Voor hem is het ondenkbaar dat je vanuit deze werkelijkheid ook maar iets zou kunnen navoelen en presenteren van de wijze waarop iemand de werkelijkheid vroeger beleefde.

> "Het enige wat je kunt proberen is met je hersens te begrijpen dat het vroeger anders was." (VOSKUIL: *Het zwijgen* (2026) 857)

Erfgoed en 'tijdregimes'

Ik werk dat thema van erfgoed nog wat nader uit omdat het van belang is in relatie tot het perspectief van onderscheiden camino's en voor beleid rond die camino's. Erfgoed is in wezen een vorm van omgang met verleden. En dat is al lang niet meer het exclusieve domein van historici of erfgoed-beleidsmakers. Sociologen, cultuurwetenschappers en het inmiddels gevestigde gebied van kritische erfgoedstudies benaderen ons omgaan met verleden via erfgoed kritisch via zogenoemde 'tijdsregimes'. Sleutelfiguren zijn hier François Hartog en in ons land Willem Frijhoff. Ik haal hier een recente studie aan van de Duitse socioloog Andreas Reckwitz die ook met die regimes van tijd werkt. Voor hem is omgaan met het verleden, in ons geval dus de middeleeuwse camino, altijd een interpretatief dynamisch proces. Het is altijd 'doing past' via een selectie van dat verleden in nieuwe narratieve kaders. Hij signaleert dat er altijd een tendens is om het voorbije verleden direct op te roepen door ervaringen. Dat zie je bij de camino terug door de vaak gehoorde stelling dat je de oorspronkelijke camino-pelgrimservaring alleen kunt benaderen door nu te lopen. Dat suggereert een bepaalde directe relatie tussen heden en verleden, een bepaald tijdsregime, dat er in wezen niet is en er niet kan zijn. Zie wat ik daarover eerder zei via Aerts en Voskuil.

Met het concept 'erfgoed' doet een bepaald tijdsregime grofweg vanaf 1980ss zijn intrede waarin de relatie tussen verleden, heden en toekomst wordt verbroken en dat we aanduiden met de genoemde terminologie van 'vererfgoedisering'. Het verleden wordt gereduceerd tot iets statisch, het doel is om het zo compleet en 'authentiek' mogelijk te bewaren. Het verleden wordt bijna heilig, onaanraakbaar, weggetild uit het heden met als resultaat een breuk tussen verleden en heden, en zo ook afgesneden van de toekomst. De suggestie wordt gewekt dat het gaat om het behoud van het verleden, maar

het tegendeel gebeurt: er is sprake van een proces van structureel vergeten. Hartog en Frijhoff spreken in dit verband van ‘presentisme’. Geplaatst op een Unesco- of EU-erfgoedlijst speelt het niet langer een actieve rol, het wordt opgeslagen. In dit verband spreekt Reckwitz over erfgoedlijsten, musea en archieven als ‘de mortuaria van historische verbanden’.

In reactie op dit tijdsregime pleiten genoemde auteurs voor wat zij ‘dynamisch erfgoed’ noemen: een tijdsregime waarin het verleden wordt opgeroepen in het heden met het oog op de toekomst. Dat is altijd ‘reinventing’, een presenteren van het verleden in nieuwe verbanden en nieuwe verhalen.

Deze kritische notities over erfgoed zijn in mijn ogen relevant voor actueel beleid rond de camino waar vaak de erfgoedagenda als richtinggevend wordt geponeerd. Als voorbeeld dichtbij noem ik de algemene doelstelling van de in 2024 opgericht Stichting Camino Cultura, een soort beheersstichting van de het NGSJ. Ik citeer de algemene doelstelling van die SCC (let op onderstreping):

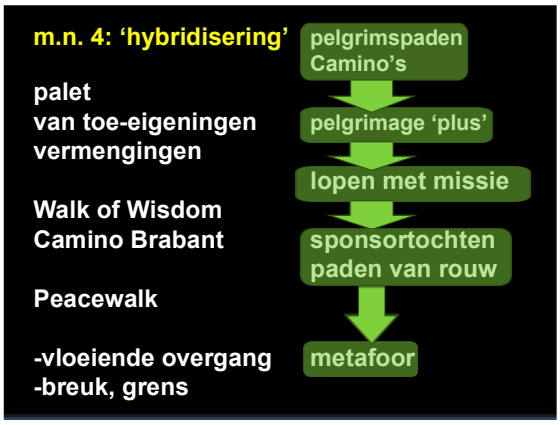
> “Bevorderen en beschermen van de door Unesco als werelderf- en cultuurgoed erkende camino’s naar Santiago de Compostela in Spanje en Frankrijk.”

(b) ‘Strava’

Een tweede notitie gaat met name over de LAW-afslag ‘Camino 3’, en ook wel de camino-achtige ‘Camino 4’. Terecht wijzen mensen op het gegeven dat de camino vaak verbonden wordt met apps als *Strava*. *Strava* is een prestatie-app waar je loopprestaties kan meten en optimaliseren via data en schema’s. De naam komt van het Zweedse woord voor ‘streven’ (*sträva*). Dreigt hier misschien inderdaad de ontwikkeling van pelgrimstocht naar bucketlist?

(c) Hybridisering

Een derde observatie betreft de camino-achtige ‘Camino 4’, de verregaande caminoïsering die we inmiddels zien. Ik spreek hier van hybridisering, van een complex en samengesteld palet van toe-eigeningen en vermengingen. Vaak gaat het om soepele overgangen, maar ook is er sprake van een breuken en contestaties. We zien thematische wandelroutes gemodelleerd naar LAW-afslag ‘Camino 3’ (pelgrimspaden, Jacobuspaden, camino’s, camini, caminootjes), we zien pelgrimeren ‘met een plus’.

Maar we zien die ‘plus’ ook ingevuld worden als lopen met een missie, als een pad voor rouwverwerking, een sponsortocht of een loop voor vrede of voor erkenning van de LHBTI+ gemeenschap. Momenteel wordt de *Peacewalk* gelopen, ‘een tocht van hoop, verbinding en verzet’ gestart na het genocidale optreden van Israël in Gaza. Vanuit verschillende plaatsen in Europa lopen (‘pelgrimeren’) groepen naar Jeruzalem, de hele route of stukjes in een soort van estafette.

Tot dit proces van vermenging hoort ook het gebruik van camino en pelgrimage als metafoor. Het zou de moeite waard zijn de camino en pelgrimage als beeldspraak nader te bezien. Het staat bij de Camino Academie op het themalijstje ingebracht door onze eerdergenoemde collega Dirk Aerts.

Maar ook een kritische beschouwing van dat hybridiseringsproces is ambivalent, dubbel.

Aan de ene kant kun je er vragen bij stellen. De camino is hier een leeg vat. Het accent

kan komen te liggen op de leegte. Kitsch ligt op de loer, de camino als decor voor eigen vermeende unieke ervaringen. Alles kan nu camino en pelgrimage worden genoemd, en die labels worden zo hol.

Aan de andere kant is die veelheid aan toeeigeningen juist positief, de camino en pelgrimage verankeren zich aldus breed in onze cultuur. Het wordt onderdeel van het eerdergenoemde proces van 'reinventing', van een dynamisch tijdsregime waarin verleden heden en toekomst verbonden blijven.

(d) Recordar

Een laatste notitie sluit direct bij dat tijdsregime aan en betreft mijn overtuiging dat alle vier de camino's aandacht en waardering verdienen, ook in het beleid van organisaties als het NGSJ.

Ik wijs hier op een *gedeeld* aspect in camino's 2, 3 en 4: het perspectief van levende, dynamische traditie, een streven de traditie van de camino vitaal en relevant te houden, een actuele herinnering. Zie in dit verband het woord voor herinneren: in het Spaans *recordar*, Italiaans *ricordare*, vanuit het Latijn: *recordari*. Bij ons: *her-inneren*. Het geeft een dubbele beweging weer: iets uit het verleden wordt opgehaald vanuit het hart (*cor*). Het hart wordt in de oudheid gezien als de plek waar het verleden ligt opgeslagen. En het opgehaalde wordt ook weer teruggebracht in het hart, tot leven gewekt, actueel gemaakt. Datzelfde zit in ons 'herinneren'. Het betreft dus steeds een proces van 'reinventing the Camino'. En dat zie ik precies gebeuren in 'Camino 2, 3 en 4'!

Coda

Ik sluit af met dichtregels van Antonio Machado: Todo pasa y todo queda…:

> Alles gaat voorbij en alles blijft
> maar ons lot bestaat uit gaan;
> gaan en in 't voorbijgaan paden
> in de zee laten ontstaan.
>
> [herdicht door E. COENEN (2020, 68)]

Bronnen en verder lezen

D. AERTS: *Het eerste woord. Overwegingen voor Santiagogangers* (Mechelen 2010).

H. ANNINK: *Een late pelgrim op de melkweg* (Den Haag 1980).

P. BARRET & J.-N. GURGAND: *Priez pour nous à Compostelle. La vie des pèlerins sur les chemins de Saint-Jacques* (Parijs 1978); Ned.uitgave: *"Bid voor ons te Compostella" Het leven van de pelgrims op de wegen naar Sint-Jacob* (Beveren 1982).

F. BODAN: *Guide des chemins de pèlerinage du monde* (Rennes 2018).

F. BODAN: *Guide des chemin de pèlerinage d'rope* (Rennes 2019).

M. BOWMAN, D. JOHANNSEN & A. OHRVIK (eds.): *Reframing pilgrimage in Northern Europe = Numen* 5-6 (2020) Special issue.

R. DE DOBBELAER: 'De camino in tijden van Strava: van pelgrimstocht naar bucketlijst item?', in *De Pelgrim* nr. 165 42 (2026) 37-41.

N. FREY: *Pilgrim stories. On and off the road to Santiago* (Berkeley/Los Angeles/London 1998).

W. FRIJHOFF: 'Herdenkingscultuur tussen erfgoed en ritueel. De verleiding van het presentisme', in *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies* 28 (2012) 169-182.

B. HAAB: *Weg und Wandlung. Zur Spiritualität heutiger Jakobs-Pilger und Pilgerinnen* (proefschrift, Zürich 1996).

B. HAAB: 'Pelgrimage: weg en beweging', in J. PIEPER, P. POST & R. VAN UDEN (red.): *Pelgrimage in beweging* (UTP-katern 22) (Baarn 1999) 13-37.

F. HARTOG: *Regimes of historicity. Presentism and experience of time* (New York 2015).

J. VAN HERWAARDEN: *Opgelegde bedevaarten* (Assen/Amsterdam 1978).

E. HOBSBAWM & T. RANGER (eds.): *The invention of tradition* (Cambridge 1983).

H. HOLTMAAT, P. POST & J. KOEDAM (red.): *De Camino de Santiago in 101 voorwerpen. Materiële sporen in heden en verleden* (Zutphen 2026).

D. LAFFI: *A journey to the West. The diary of a seventeenth-century pilgrim from Bologna to Santiago de Compostela*, translated, with a commentary by J. HALL (Leiden 1997).

ANTONIO MACHADO: *Gedichten. Herdicht door Erik Coenen* (Amsterdam [2020]).

R. MOOR: *Over paden* (Utrecht 2026).

P. POST: 'De Pelgrim en de Toerist. Verkenning van een topos', in *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 67,2 (2013) 135-149

P. POST: *Kruisende wegen: over de opkomst van nieuwe pelgrimspaden in Nederland. Een veldverkenning* (Camino Cahier 5) (Utrecht 2021) https://www.caminoacademie.nl/camino-cahiers/camino-cahier-5-kruisende-wegen-over-de-opkomst-van-nieuwe-pelgrimspaden-in-nederland/ .

P. POST: 'Ritual Studies perspectives on pilgrimage,' in H. WARFIELD (ed.): *Multidisciplinary perspectives on pilgrimage. Historical, current and future dimensions* (Pilgrimage Studies 1) (Lausanne etc. 2023) 117-135.

P. POST: 'De pas van de pelgrim. Over het tempo in het landelijk gebied', in P. POST (red.): *Pelgrimeren en het perspectief van de marge.* (Camino Cahier 7) (Utrecht 2023) 36-62. https://www.caminoacademie.nl/wp-content/uploads/Camino_Cahier_Studiedag-CA-Pelgrimarge-2023_6_Post.pdf .

P. POST: *In het spoor van de camino. Nieuwe pelgrimspaden in Nederland* (Gorredijk 2024, 2e dr. 2025).

P. POST: *De magie van de Camino* (Gorredijk 2026).

P. POST & S. VAN DER BEEK (red.): *Onderweg met een missie* (Camino Cahier 1) (Utrecht 2017) 11-21. http://www.caminoacademie.nl/wp-content/uploads/2017/07/Camino-cahier-1-Post.pdf .

P. RAEDTS: *De ontdekking van de Middeleeuwen. Geschiedenis van een illusie* (Amsterdam 2011, 13e dr. 2021).

A. RECKWITZ: *Verlies. Een kernprobleem van de moderniteit* (Amsterdam 2025).

M. SMITS: *Op bedevaart. Twaalf wandelingen rondom heilige oorden* (Arnhem 2026)

R. SOLNIT: *Wanderlust. Een filosofische geschiedenis van het wandelen* (Amsterdam 2022, 5e dr.).

J.J. VOSKUIL: *Het zwijgen. Dagboek deel 7* (Amsterdam 2026).

H. VUIJSJE: *Pelgrim zonder God. Een voettocht van Santiago de Compostela naar Amsterdam* (editie Delft 2018, 1e dr. 1990) met een uitgebreide nieuwe inleiding 'Voortschrijdend inzicht', 11-36.

H. VUIJSJE: 'De weg naar Compostela: vijftien parameters, vier bedreigingen', in Werkgroep recreatie en toerisme, Landbouwuniversiteit Wageningen: *Weg van Compostela* (Wageningen z.j. [1994]) 21-57.

[AI gegenereerd]

Colofon

© Paul Post
Een uitgave van de Camino Academie, 2026. Alle rechten voorbehouden.
Contact:
p.g.j.post53@gmail.com
https://www.caminoacademie.nl/